

Ивана Равић*

Београд

ПИСМО БАРСКОГ ЕПИСКОПА ГРГУРА СПЛИТСКОМ КАНОНИКУ ГВАЛТЕРИЈУ**

Прилог датирању Немањиног напада на градове у Дукљи

Сажетак: Писмо барског епископа Гргура сплитском канонику Гвалтерију, иначе недатирано, представља једини савремени извор који говори о Немањином нападу на градове у Дукљи. У раду се, анализом података које писмо садржи, долази до закључка да је састављено 1183. или 1184. године. Самим тим и хронологија Немањиних освајања дукљанских градова постаје јаснија.

Кључне речи: магистар Гвалтерије, Стефан Немања, барски епископ Гргур, каптол каноника, Бар.

Прилике на Балкану знатно су се промениле након смрти византијског цара Манојла I Комнина. Царством је управљало регентство, пошто је царев наследник Алексије II био малолетан. Већ 1181. године Бела III, некада зет покојног цара и византијски престолонаследник, започео је непријатељства према Византији и убрзо је успео да врати територије које су некада симболизовале Манојлов тријумф на Балкану, део Хрватске, Далмацију и Срем.¹ Властољубиви Андроник Комнин постаје 1182. године регент малолетног цара, када фактички и преузима власт, да би након убиства Алексија II, 1183. године, и сам на своју главу ставио царску круну.² Угарски краљ наставља непријатељства усмерена на Подунавље и Поморавље и користи неприлике које су задесиле Царство.

* истраживач-докторанд, стипендиста Министарства просвете и науке Републике Србије. Ел. пошта: ivanaravic@gmail.com

** Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете и науке Републике Србије: *Српско средњовековно друштво у писаним изворима* (ев. бр. 177025).

¹ *ИСН I*, 251 (Ј. Калић).

² Г. Острогорски, *Историја Византије*, Београд 1959, 370–371.

Када је у Цариграду завладао Андроник Комнин и Стефан Немања отпочео је рат против Византије. У почетку као угарски савезник ратује у Поморављу и Подунављу, а потом и самостално.³

Управо Немањина акција против *Грка*, тј. против Византије у Приморју била је самостални чин. Наиме, како наводи Стефан Првовенчани, Немања је заузео *Диоклитију и Далмацију, отачаство и рожденије своје, истовују дедину своју*, коју је силом држао грчки народ.⁴ У Дукљи је разорио Дањ, Сард, Дриваст, Росаф, Скадар, Свач, Улцињ и Бар. Једино је Котор оставио и у њему саградио свој двор.⁵

Када се све ово збило? Стефан Првовенчани не даје прецизне хронолошке податке, изузев да је уследило преузимању власти у Цариграду од стране Андроника Комнина и да припада истоветном сплету околности као и заједничко деловање Немање и Беле III у Поморављу.⁶

Познато је да 1181. године још увек нема трага о Немањиној власти у Дукљи, тј. у граду Котору. Те године, 20. септембра, склопљен је мировни уговор између Котора и Дубровника, који не спомиње присуство власти великог жупана Стефана Немање над градом Котором.⁷ Један други акт датиран годином и месецом (јануар, 1186. године), али и *владавином господара нашег Немање жупана Рашке*,⁸ поуздано сведочи о Немањиној власти у Котору. Међутим, из ова два документа може се закључити само да је до Немањине акције у Приморју и успостављања његове власти у приморским градовима дошло између 1181. и 1186. године.

Ипак, постоји документ који би могао да пружи прецизније хронолошке одреднице за поменуте догађаје. У питању је писмо које је барски епископ Гргур упутио *сплитском канонику и папином легату, магистру Гвалтерију*.⁹ Писмо је драгоцено сведочанство о Немањиним

³ ИСН I, 252 (Ј. Калић).

⁴ Стефан Првовенчани, *Сабрана дела*, прир. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, Београд 1999, 38.

⁵ Стефан Првовенчани, 38–40; Стефан Немања у Хиландарској повељи 1198. године, сумира своја освајања у Приморју следећим речима: *и придобих од морске земље Зету и са градовима...*, (*Хиландарска оснивачка повеља Светога Симеона и Светога Саве*, прир. Ђ. Трифуновић, В. Бјелогрић, И. Брајовић, Осам векова Студенице, Београд 1986, 54, L. 12–13; Свети Сава, *Сабрана дела*, прир. Т. Јовановић, Београд 1998, 148).

⁶ Стефан Првовенчани, 36–40.

⁷ Т. Smičiklas i dr., *Diplomatički zbornik II*, 179.

⁸ „...anno 1186, mense ianuario, tempore domini nostre Nemanne iupani Rasse...” (Т. Smičiklas i dr., *Diplomatički zbornik II*, 198–199).

⁹ Први издавачи овог писма, F. Riceputi, D. Farlati, J. Coleti, *Illyricum sacrum, Venetiis 1751–1819*, VII, 26, датирају га у 1180. годину; *Diplomatički zbornik Kraljevine*

нападу на град Бар и околину, тј. о Немањиној акцији у Приморју. Гргур се жали како је велика невоља наишла на наш град од великог жупана. Дакле, реч је о Бару који трпи притиске од великог жупана Стефана Немање. Због тога се Гргур обраћа за помоћ Сплитској цркви, обавештавајући каноника Гвалтерија како је претходне године велики жупан (Немања) обавезао грађане Бара да му дају 800 перпера, свакако на име данка. Међутим, они то нису могли да плате, пошто су им услед ратних дејстава поља *изнова* опустошена.¹⁰ Такође, сазнајемо да се барски епископ Гргур не нада да ће његов град успети да заштити дукљански кнез Михаило, који се бринуо за добробит Барске цркве, јер су и њега, како каже, *притискали ујаци*,¹¹ мислећи на напред поменутог великог жупана (Немању) и његову браћу.

Осим што сведочи о недаћама града Бара и околине, из овог писма се може видети и да барски епископ Гргур истрајава у свом ставу да не признаје надлежност Дубровачке архиепископије и да је спреман да уместо ње призна врховна права сплитске цркве.¹²

Hrvatske, Slavonije i Dalmacije II, ed. I. Kukuljević-Sakcinski, Zagreb 1875, 115; Т. Smičiklas i dr., *Diplomatički zbornik* II, 170, датирају ово писмо само оквирно, око 1180. године; *Acta Albaniae* I, 33, № 99, доносе само кратак регест овог документа и коментар који представља покушај његовог датирања у 1173. годину; *Monumenta Montenegro IV/1*, прир. V. D. Nikčević, M. Bogeski, Podgorica 2001, 66, доносе само фототипију према *Illyricum sacrum* VII.

¹⁰ „... Itaque magna controversia superveniente civitati nostre a magno iupano, factum quod vobiscum locuti fuimus, prosequi nequiuimus. Octingentos namque perperos, quos in preterito anno coacti sibi dari promissimus, nunc cum violentia exigit, et quia persolvendi facultas non adest, agrorum nostrorum reditibus ammissis...” (Т. Smičiklas i dr., *Diplomatički zbornik* II, 170; I. Kukuljević, *Diplomatički zbornik* II, 115); К. Лиречек, *Историја Срба* I, Београд 1952, 152–153; *ИЦГ* I, 409 (Ј. Ковачевић).

¹¹ „...ab avunculis molestatus...” (I. Kukuljević, *Diplomatički zbornik* II, 115). Овај ред је изостављен у Смичикласовом издању (Т. Smičiklas i dr., *Diplomatički zbornik* II, 170).

¹² Постоји низ сумњивих повеља, почев од 1067. године, којима папа додељује назив *архиепископа* барском епископу и јурисдикцију над епископијама Будве, Котора, Улциња, Свача, Скадра, Дриваста, Пулата, Србије, Босне и Травуније. Насупрот томе, право на јурисдикцију над епископијама ових градова и земаља полагала је и Дубровачка архиепископија, која је средином XII века имала подршку Римске столице. Папа је 1167. потврдио права дубровачког архиепископа. Међутим, већ седамдесетих година XII века, 1178–1179. године, барски епископ Гргур поново истиче претензије на титулу *архиепископа* и, да би то постигао, тражи подршку Сплитске цркве (Т. Smičiklas i dr., *Diplomatički zbornik* II, 159; I. Kukuljević, *Diplomatički zbornik* II, 106–107, 111). С обзиром на то да је питање настанка Барске архиепископије још увек отворено, и да засигурно завређује посебно истраживање, овде ћу се држати чињенице да папа и Римска црква у ово време не признају постојање Барске архиепископије, већ доследно Бар наводе као епископију потчињену дубровачком архиепис-

Нажалост, писмо нема датума. Међутим, оно се оквирно може датирати према личности магистра Гвалтерија, сплитског каноника и папиног легата коме је писмо упућено, као и на основу чињенице да је упућено баш њему, а не сплитском архиепископу.

Извесни Гвалтерије се у исправама помиње као *нотар* сплитске општине између 1175. и 1184. године.¹³ Већ следеће, 1185. године, као *нотар* сплитске општине јавља се извесни Сабације, који се у том звању помиње и наредних година, све до истека XII века.¹⁴ Намеће се питање да ли су магистар Гвалтерије, сплитски каноник и легат Свете римске цркве коме је Гргурово писмо упућено и Гвалтерије, општински нотар, иста личност. У актима датираним у 1175–1180, 1176. и 1180. годину, потписан је *magister Gualterius, communis notarius*.¹⁵ Дакле, магистар Гвалтерије је уједно био и општински нотар. У то време су нотарску службу у Далмацији обављали углавном припадници клера, како се види и на примеру самог Сабација, који је био подђакон, али и на бројним другим примерима.¹⁶ Иначе, према Канонском праву Римске цркве, нотара именује епископ, обично из реда клерика, и то оних истакнутијих.¹⁷ Звање *каноника* епископ додељује свештеницима које увршћује у свој *каптол*, тј. онима који својим узорним животом и образовањем заслужују то место.¹⁸ Магистар Гвалтерије је очито био свештено лице које је својим квалитетима било подобно за обе ове функције.

копу [Т. Smičiklas i dr., *Diplomatički zbornik* II, 109–114 (1167. година), 118 (1167), 206–208 (1187), 226–229 (1188)]. Због тога у овом раду уз Гргурово име користим титулу *епископ*, а не *архиепископ*. О овоме видети и С. Станојевић, *Борба за самосталност католичке цркве у немањихској држави*, Београд 1912, 20–72; ИЦГ I, 385–403 (Ј. Ковачевић); Ј. Калић, *Црквене прилике у српским земљама до стварања архиепископије 1219*, Европа и Срби. Средњи век, Београд 2006, 124–152.

¹³ Т. Smičiklas i dr., *Diplomatički zbornik* II, 142, 144, 167, 170, 191.

¹⁴ Сабације се помиње и 1187, 1188, 1190, 1191, 1192. и све до 1200. године (Т. Smičiklas i dr., *Diplomatički zbornik* II, 194, 197, 217, 222, 234, 249, 251, 258, 264, 281, 285, 293, 308, 349, 390).

¹⁵ Т. Smičiklas i dr., *Diplomatički zbornik* II, 142, 144, 167. У акту из 1184. године помиње се само као *Gualterius, comunis notarius* (Т. Smičiklas i dr., *Diplomatički zbornik* II, 191).

¹⁶ Познат је и пример Матеја, савременика Гвалтерија и Сабација, који је био нотар задарске општине од 1174. до пре 1187. године и уједно подђакон задарске Цркве Св. Анастасије (Т. Smičiklas i dr., *Diplomatički zbornik* II, 137, 153, 172, 187, 188), као и на примеру Стефана, ђакона и нотара рапског (Т. Smičiklas i dr., *Diplomatički zbornik* II, 150–151) и његовог наследника Марате, архипрезвитера и нотара рапског (Т. Smičiklas i dr., *Diplomatički zbornik* II, 153).

¹⁷ О. Ante Crnica, *Priručnik kanonskoga prava Katoličke crkve*, Zagreb 1945, 81.

¹⁸ То су најчешће били добри познаваоци канонског права, или они који су предано обављали црквену службу, *исто*, 83–84.

Ипак, како и када је магистар Гвалтерије постао папин легат и зашто је барски епископ Гргур писао баш њему? У другим приликама он се обраћа увек сплитском архиепископу.¹⁹ Познато је да је сплитски архиепископ Рајнерије убијен 4. августа 1180. године,²⁰ док његов наследник Петар није постављен пре маја 1184. године.²¹ Дакле, сплитска црквена столица била је упражњена у периоду од августа 1180. до после маја 1184. године. У таквим околностима, црквена управа у једној епископији, у овом случају архиепископији, прелази у надлежност *каптола столне цркве*,²² тј. *већа каноника* епископске катедрале. У конкретном случају, у питању су каноници главне сплитске цркве, међу којима је био и магистар Гвалтерије. Врло је могуће да је он био један од најистакнутијих међу њима, па да се зато Гргур обраћа баш њему.

И то што Гргур назива Гвалтерија *легатом Римске цркве* у вези је са одсуством архиепископа са сплитске црквене столице. Римска црква тј. папа шаље *legate* (посланике) у друге земље најчешће да у име Цркве обављају неке дипломатске или црквене мисије. У време које се овде разматра на простору Далмације и Хрватске посведочено је присуство више оваквих легата, на пример кардинал Алберт, свештеник Цркве Светог Лаврентија у Луцини 1167,²³ подђакон Римске цркве Рајмунд де Капела 1177,²⁴ Тебалд, подђакон Римске цркве, који је 1180/81. године вршио истрагу о убиству архиепископа сплитског Рајнерија, познат и по свом писму бану Кулину, којим га позива да одређеним даровима укаже почаст Св. Оцу папи.²⁵ Као што се из овог може при-

¹⁹ Сачувана су његова писма сплитском архиепископу Рајнерију, који је овај положај заузимао од 1175. до 1180. године (Т. Smičiklas i dr., *Diplomatički zbornik* II, 159, 163).

²⁰ *Thomae Archidiaconi Spalatensis Historia Salonitanorum atque Spalatinorum pontificum*, edd. О. Perić, D. Karbić, M. Matijević-Sokol, J. R. Sweeney, Budapest – New York 2006, 126–128.

²¹ *Thom. Arch.*, 130, пише како је велики покрајински сабор у Сплиту одржан *прве године понтификата* архиепископа Петра (...primo pontificatus sui anno convocavit universos episcopos sufraganeos suos... et celebravit provinciale synodum...), а зна се да је тај сабор почео 1. маја 1185. године (Т. Smičiklas i dr., *Diplomatički zbornik* II, 192–194, 196–197; *Thom. Arch.*, 130, нап. 2, 131, нап. 5). Иначе, Петрово постављење за сплитског архиепископа било је једна од последица учвршћења угарске власти у Хрватској и Далмацији у годинама које су уследиле после смрти Манојла Комнина, пошто је сам Петар био угарског порекла (*Thom. Arch.*, 130).

²² А. Crnica, *Priručnik*, 83, 91.

²³ Т. Smičiklas i dr., *Diplomatički zbornik* II, 108

²⁴ *Исто*, 147–148.

²⁵ *Исто*, 168, 176, 178; С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, Београд 1964, 46.

метити, легатску службу су у име папе обављали његови непосредни сарадници из Рима и других делова Папске државе. То није био случај са Гвалтеријем. Он је био *сплитски каноник*, али се ипак назива легатом Римске цркве. Природа његове легатске службе била је другачија. Наиме, Римска црква познаје још једну врсту легата – одређене епископске столице носиле су саме по себи право на *почасни* назив *легата Апостолске столице*. Сплитска епископска столица је била једна од тих.²⁶ Бројни примери ово потврђују. Између 1164. и 1180. године сплитски архиепископи Петар, Герард и Рајнерије редовно се називају и *легатима Апостолске столице*.²⁷ То је једино објашњење зашто је Гвалтерије, сплитски каноник, тј. члан *каптола* сплитске цркве, који у случају упражњености епископског положаја преузима управу у епископији, у писму назван *легатом* Римске цркве.²⁸

У прилог томе да је Гргурово писмо послато у време док је сплитска столица била упражњена, тј. између 1180. и 1184. године, треба истаћи и то што у њему стоји како Гргур зна да се Гвалтерије консултовао о одређеним питањима *са кнезом и осталим племићима Сплита*.²⁹ Дакле, архиепископ се не спомиње, а то би морао бити случај.

Гвалтерије се после 1184. године више не помиње у изворима,³⁰ а и те године је изабран нови сплитски архиепископ Петар,³¹ тако да је 1184. сигуран *terminus post quem* по за настанак писма. Међутим, настанак овог писма, а самим тим и Немањин напад на Бар могуће је још прецизније датирати. Гргур обавештава Гвалтерија да град Бар мора да исплати данак од 800 перпера великом жупану што је *предходне године* обећао, али и да град *изнова* трпи нападе и пустошења и претње. Дакле, Немањини напади на Бар су отпочели у години која је претходила

²⁶ А. Crnica, *Priručnik*, 65.

²⁷ Т. Smičiklas i dr., *Diplomatički zbornik* II, 99, 117, 121–123, 125, 128, 140, 144, 147, 159, 163. Најбољи пример из кога се види да је звање легата Апостолске столице за сплитског архиепископа било само почасно јесте акт из 1177. године у коме папа Александар III ословљава сплитског архиепископа (Рајнерија) *легатом апостолске столице*, али му ипак шаље „правог“ легата из Рима Рајмунда де Капелу да реши спор између Сплитске и Задарске архиепископије око надлежности над Хварском епископијом (Т. Smičiklas i dr., *Diplomatički zbornik* II, 147).

²⁸ „Magistro Gualterio inclito Spalti canonico et sancte romane ecclesie legato...“ (Т. Smičiklas i dr., *Diplomatički zbornik* II, 170).

²⁹ „...Cum comite et ceteris nobilibus Spalati locuti estis...“ (Т. Smičiklas i dr., *Diplomatički zbornik* II, 170).

³⁰ Видети горе, нап. 13–14.

³¹ Видети горе, нап. 21.

Гргуровом писму Гвалтерију и молби за помоћ сплитске *мајке цркве*.³² Такође, Гргур напомиње да је о овоме већ једном обавестио Сплитску цркву.³³ Пошто писмо Гвалтерију није могло настати после 1184. године, значи и да почетак Немањиних напада на Бар није био после 1183. С друге стране, Стефан Првовенчани сведочи да су Немањина непријатељства против Грка почела након доласка Андроника Комнина на власт у Цариграду.³⁴ Поставља се питање шта Стефан подразумева као моменат Андрониковог доласка на власт: да ли његово крунисање за цара септембра 1183. године, или преузимање регентства у име малолетног Алексија II, и самим тим фактичке власти, маја 1182.³⁵ Почетак Немањине акције у Приморју зависи од ових околности и од тога како се она уклапа у општи контекст Немањиних борби против Византије у ово време на другим странама. У сваком случају до ње је дошло или 1182. или 1183. године, што значи да би *terminus ante quem* non за настапак писма био 1183. година.

Према томе, писмо барског епископа Гргура магистру Гвалтерију, сплитском канонику и папином легату, које сведочи о нападима на град Бар, настало је **1183. или 1184. године**.

Поставља се питање да ли је Немања могао истовремено водити борбе у Приморју и у Поморављу. Међутим, не треба занемарити ни могућу улогу Немањине браће, Мирослава и Страцимира, у овим збивањима, на шта упућује и познати одељак Гргуровог писма Гвалтерију, где каже да је дукљански кнез Михаило *ab avunculis molestatus*, тј. њега су притискали *ујаџи*. Слично заједничко и усаглашено деловање Немање и браће познато је и из примера њиховог рата са Дубровником 1184–1186. године, у којем су највећи терет борби поднели управо Мирослав и Страцимир.³⁶

Писмо епископа Гргура Гвалтерију, које је дакле настало 1183. или 1184. године, сведочи о нападима на град Бар и о пустошењу његове околине, али се из њега не може закључити да је град том приликом и освојен. Познато је да је сам Гргур, заједно са кнегињом Десиславом, женом поменутог кнеза Михаила, напустио Бар тек 1189. године.³⁷

³² Т. Smičiklas i dr., *Diplomatički zbornik* II, 170.

³³ „... quod vobiscum locuti fuimus...” (Т. Smičiklas i dr., *Diplomatički zbornik* II, 170).

³⁴ Стефан Првовенчани, 36.

³⁵ Острогорски, *Историја*, 371.

³⁶ К. Јиречек, *Историја*, 153–154; *ИСН I*, 253–254 (Ј. Калић).

³⁷ А. Соловјев, *Одабрани споменици*, 4–5.

Ivana Ravić

Belgrade

**LETTRE DE L'ÉVÊQUE DE BAR GRGUR ADRESSÉE
AU CHANOINE DE SPLIT GVALTERIJE**

*Contribution à la datation des attaques de Nemanja
sur les villes de Dioclée*

Résumé

Après le décès de Manuel Ier Comnène, Stefan Nemanja entreprend une série d'actions en direction de la vallée de la Morava et du littoral adriatique. Les secondes, visant le littoral, sont entre autres attestées par une source écrite contemporaine. Il s'agit d'une lettre de l'évêque de Bar adressée au chanoine de Split Gvalterije. Bien que n'étant pas datée, elle peut être située chronologiquement en fonction de ce que nous connaissons sur le magistrat Gvalterije, chanoine de Split et légat pontifical, dont le nom apparaît dans le matériel diplomatique de Split entre 1175 et 1184. On sait ainsi que Gvalterije était au nombre des chanoines du chapitre assurant la fonction d'archevêque lors de la vacance du siège archiépiscopal de Split entre 1180 et 1184. Or cette dernière est précisément suggérée dans cette lettre par le fait que Gvalterije y est appelé légat du siège apostolique, à cette époque titre honorifique réservé à l'archevêque de Split. En conséquence, le choix d'un nouvel archevêque, Pierre, après mai 1184 représente le terminus post quem non pour l'écriture de cette lettre. A l'opposé, Stefan le Premier Couronné situe le début de la campagne de Nemanja en direction du Littoral à l'époque postérieure à l'arrivée au pouvoir d'Andronic Ier Comnène, ce qui pourrait correspondre à l'année 1182 ou 1183. Les attaques de Nemanja en direction de Bar ayant commencé l'année qui a précédé l'écriture de cette lettre même, il en ressort que 1183 constitue le terminus ante quem non pour son écriture.

Par conséquent la lettre de l'évêque de Bar Grgur adressée au magistrat Gvalterije a été rédigée entre 1183 et 1184, et les attaques de Nemanja visant la ville de Bar ont donc pu commencer au plus tard en 1183.

Mots-clés : Magistrat Gvalterije, Stefan Nemanja, évêque de Bar Grgur, chapitre des chanoines, Bar.